

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

"בני בנים הרי הן כבנים"
על הקשר שבין הנכדים לסבם ולסבתם
במשפט העברי

מוגש לוועדה לזכויות הילד

ג' באדר א' תשע"א

7 בפברואר 2011

כתיבה: עו"ד ירון אונגר

אישור: עו"ד הודיה קין, ראש צוות

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

תמצית

מסמך זה נכתב לחבר הכנסת זבולון אורלב, יו"ר הוועדה לזכויות הילד, לקראת דיון בנושא "חיזוק הקשרים בין נכדים לסבים וסבתות", שיתקיים במסגרת יום הזהות היהודית בכנסת.

המסמך סוקר עקרונות יסוד בנוגע ליחסים שבין הנכדים לסבים ולסבתות¹ במשפט העברי, תוך התייחסות להסדרים המקובלים במשפט הישראלי.

הנקודות העיקריות העולות מן המסמך הן:

- המשפט העברי מכיר בערך הרב של הקשר הרגשי שבין הנכדים לסבים.
- בשל קיומו של קשר זה, לפי המשפט העברי הנכדים והסבים אינם כשרים להעיד זה לזה.
- העיקרון המנחה בנוגע לקשר שבין הנכדים לסבים הוא זה הקובע ש"בני בנים הרי הן כבנים". מכוחו של עיקרון זה הוטלו חובות שונות על הסבים כלפי הנכדים, ולהיפך.
- לפי המשפט העברי, הסבים חייבים לחנך את הנכדים, אם כי חובה זו אינה כוללת הקניית כישורי חיים. חובה דומה לא קיימת בדיון הישראלי.
- על פי המשפט העברי יש לאפשר לסבים לקיים קשר משמעותי עם הנכדים, שיאפשר להם לקיים את חובותיהם כלפיהם.
- בנוגע לסמכות בית המשפט להכיר בזכותם של הסבים לקיים מגע עם הנכדים במשפט הישראלי, חלוקת הדעות. יש הסוברים שסמכות זו קיימת רק כאשר נפטר אחד ההורים, ויש הסוברים שמכוח עיקרון טובת הילד, מוסמך בית המשפט להכיר בזכות זו גם בנסיבות אחרות. העמדה האחרונה עולה בקנה אחד עם גישת המשפט העברי.
- הסבים אינם חייבים במזונות הנכדים, אם כי ניתן לחייבם להשתתף בפרנסתם מכוח מצוות הצדקה.
- הפוסקים נחלקו בשאלה האם מצוות כיבוד ההורים חלה אף ביחסים שבין הנכדים לסבים.
- לדעת הסוברים שמצווה זו חלה, החובה הבסיסית של הנכדים כלפי הסבים היא לנהוג כלפיהם בכבוד, להגיש להם סיוע ולדאוג לכל צרכיהם החיוניים.
- במידה ואין בכוחם של הסבים לשאת בעלות הכספית הכרוכה בטיפול בהם, ואף ילדיהם אינם מסוגלים לשאת בכך, מוטלת על הנכדים החובה לשאת בהוצאות אלה.

¹ לשם הנוחות ייעשה מכאן ואילך שימוש בשם "נכדים" ככינוי לנכדים ולנכדות, ובשם "סבים" ככינוי לסבים וסבתות.

1.1. הקשר הרגשי שבין הנכדים לסבים

לקשר שבין הנכדים לסבים יש השפעה ברוכה על התפתחותו של הילד, כפי שהוכח במחקרים רבים.² בעבר, קשר זה היה מובן וטבעי, עד שהיו "התינוקות קורין לאבי אביהן - אבא".³

הקשר הרגשי שבין הנכדים לסבים פועל בשני הכיוונים. כאשר מבקש אבימלך מלך פלשתים לכרות ברית עם אברהם אבינו, הוא מבקש ממנו: "השְׁבֶּעָ לִי בְּאֵלֵהֶם הֲנֵה אִם תִּשְׁקֹר לִי וּלְיָנִי וּלְנִכְדֵי פְחָסֵד אֲשֶׁר עָשִׂיתִי עִמָּךְ תַּעֲשֶׂה עִמָּדִי וְעַם הָאָרֶץ אֲשֶׁר גִּרְתָּהּ בָּהּ".⁴ משמעותה של המילה 'יני' בפסוק זה, כעולה מן ההקשר ומתרגום אונקלוס על אתר היא – 'בני'. ועל כך מעירים חכמים: "עד כאן רחמי האב על הבן".⁵ כלומר, אהבת האב על בנו משתרעת כביכול עד בנו של הבן, אך לא יותר מכך. לכן אבימלך ביקש מאברהם שיגמול חסד עמו, עם בניו ועם נכדיו, ולא יותר מכך.

ואולם, הקשר הרגשי שבין הנכדים לסבים אינו נובע אך ורק מ"רחמי האב על הבן". הנכדים מנעימים את זמנם של הסבים ומשמחים אותם, ובשל כך, חיבת הנכדים עולה לא אחת על חיבת הבנים. לפי ספר הזוהר,⁶ זו הסיבה לכך שיעקב אבינו הקדים את ברכתו לנכדיו, אפרים ומנשה, לברכתו לבניו.

רבים ביקשו לתת תוקף הלכתי לשמחת הסבים בנכדים, ובשל כך קבעו שאף הסבים חייבים לברך את ברכת 'הטוב והמטיב', שאותה מברכים ההורים בעת לידת בנם כהודאה על הלידה.⁷

כאשר הנכדים הולכים בדרך הסבים אות היא להצלחת החינוך של הסבים, ובשל כך אמרו חכמינו שכאשר הסב שומע פרשה מפי נכדו, הרי זה כמי ששמע את הפרשה מהר סיני,⁸ ועוד אמרו: "'עטרת זקנים בני בנים, ותפארת בנים אבותם" (משלי יז, ו) - הצדיקים מתעטרים בבני בניהם".⁹

בשל הקשר הרגשי שבין הסבים לנכדים נקבע גם, שהסבים והנכדים פסולים להעיד זה לזה.¹⁰

במשפט הישראלי, פקודת הראיות אינה שוללת עדות קרוב במשפט אזרחי כלל. במשפט פלילי, בני זוג אינם כשרים להעיד זה לזה¹¹ ואף הורים וילדים אינם כשרים להעיד זה לזה,¹² אך אין כל הוראה הקובעת שסבים ונכדים אינם כשרים להעיד זה לזה.

² ראו בהרחבה, מסמך מרכז המחקר והמידע של הכנסת בעניין "זכות הילד לקשר עם סבו וסבתו", כתיבה: אתי וייסבלאי, 19 בפברואר 2007. (להלן: וייסבלאי, זכות הילד לקשר).

³ רש"י שמות יח, א.

⁴ בראשית כא, כג.

⁵ מדרש רבה בראשית (וילנא) פרשה נד, אות ב.

⁶ זוהר פרשת ויחי, רלג ע"א.

⁷ ראו ביאור הלכה סימן רכג, ש"ה ילדה אשתו שמביא בשם אליהו רבה שהביא דברי ספר חרדים שקבע שגם אם נולד לבנו ולבתו בן, מברך "הטוב והמטיב", אך מסיק מדברי הרשב"א בשו"ת הרשב"א חלק ד, סימן עז, שחולק על דבריו.

⁸ תלמוד ירושלמי שבת, פרק א, הלכה ב.

⁹ מדרש תנחומא פרשת תולדות, סימן ד. תרגום יונתן מתרגם את המילה "עטרת" - "כלילא", כלומר כתר. אכן, בני הבנים משמשים מקור גאווה לסבים דווקא כאשר הם "רואים בני בניהם הולכין בדרך טובה" (רש"י משלי יז, ו).

¹⁰ שולחן ערוך חושן משפט, סימן לג, סעיף ב.

1.2. בני בנים הרי הם כבנים

הכלל המרכזי של המשפט העברי בכל הנוגע לקשר שבין הנכדים לסבים הוא ש"בני בנים הרי הן כבנים".¹³

מקורו של כלל זה בהלכות הנוגעות למצוות פרייה ורבייה, הקובעות שאם מתו הבנים ונשארו בני בנים, קיים אדם מצוות פרייה ורבייה.¹⁴ ואולם, כפי שניווכח להלן, הלכה למעשה, תחולתו של הכלל רחבה יותר, והיא משליכה הן על חובות הסבים כלפי נכדיהם, והן על חובות הנכדים כלפי הסבים.¹⁵

ואולם, לפני שנפנה לדיון בפרטיהן של ההלכות, מן הראוי להגדיר את היקף תחולתו של הכלל האמור. בהקשר זה יש לבחון את משמעותו המשפטית של הכלל, את משמעותו המילולית, ואת היקף תחולתו.

משמעות משפטית – הכלל הקובע ש"בני בנים הרי הם כבנים" הוא כלל משפטי, אך לא כלל פרשני. לכן, אין להסיק ממנו שכל קביעה בחוזה או בחוק המתייחסת לבנים, חלה מאליה גם על בני הבנים.¹⁶

משמעות מילולית – פרשנות מילולית צרה של הכלל יכולה להוביל למסקנה שבני הבנות, בנות הבנים או בנות הבנות, אינם נחשבים כילדיו של אדם. בעניין זה יש בידנו מקורות סותרים. במדרש מובא בשמו של ר' יהודה בר עילאי ש"בנות בנים הרי הן כבנים, ובני בנות אינן כבנים". לפי מקור זה, נכדים ונכדות מן הבן נחשבים כילדיו של הסב, בעוד שנכדים ונכדות מן הבת אינם נחשבים כילדיו. לעומת זאת, בכמה מקומות בתלמוד נאמר שבני הבנות ובנות הבנות נחשבים כילדיו של הסב.¹⁷ אף בין הפוסקים, יש הסבורים שדווקא נכדים מן הבן נחשבים כילדיו של הסב, ויש הסבורים שנכדיו של אדם נחשבים כילדיו בין אם אלו נכדים מן הבן ובין אם אלו נכדים מן הבת.¹⁸

אפשר ששיטתו של ר' יהודה בר עילאי מגדירה את המשפחה הגרעינית בהתאם לדיני הנחלות. בהתאם לתפיסה זו, משעה שנישאה האישה היא 'נכנסה' למשפחת בעלה, ו"משפחת אם אינה קרויה משפחה".¹⁹ לכן, חובות משפטיות שיוטלו על ילדיה מכוח הכלל "בני בנים הרי הם כבנים" מכוונים אך ורק כלפי הסבים מצד האב.

¹¹ פקודת הראיות (נוסח חדש), תשל"א - 1971, סעיף 3 (להלן: פקודת הראיות).

¹² פקודת הראיות, סעיף 4.

¹³ ראו: **תוספתא** יבמות (ליברמן) פרק ח, הלכה ד; **תלמוד בבלי** יבמות סב ע"ב.

¹⁴ **משנה תורה** הלכות אישות, פרק טו, הלכה ה. הפוסקים נחלקו בשאלה אם גם בני בנות נחשבים כבנים לעניין פרייה ורבייה. לעניין זה, ראו **אנציקלופדיה תלמודית** כרך ג, ערך בן, עמ' שמו.

¹⁵ להלן יתמקד הדיון בהשלכות הכלל על היחס שבין הנכדים לסבים. אולם, לכלל עשויות להיות השלכות החורגות מתחום זה. להשלכות אלה ראו למשל, הרב יצחק אמיתי, "עטרת זקנים בני בנים" **המעין** מז(3) תשס"ז, 250.

¹⁶ אכן, בלשון תורה ניתן לומר שהמילה 'אב' מתייחסת גם לסב, והמילה 'בן' מתייחסת גם לנכד (ראו **תלמוד בבלי** יומא סו ע"ב). אולם בלשון בני אדם, אין הכרח שכך יהיה הדבר. וראו גם: **תלמוד בבלי** יבמות כא ע"ב (נהגו לכנות את הסב בשם 'אבא רבה'); **שו"ת הרשב"א** חלק א, סימן אלף קנט (את הסב לא נוהגים לכנות בשם 'אבא' סתם, אלא 'אבא פלוני'); **שו"ת הרא"ש** כלל פב סימן ג (הקדשת נכס על תנאי שבני המקדיש יוכלו לדור בו, אינה מתירה לנכדים להתגורר בנכס); **שו"ת הריטב"א** סימן קלד (תקנה שלפיה יוטל קנס על מי ששיא בתו למעלימי מס אינה חלה על מי שהשיא נכדתו למעלים מס). וראו גם **בית אהרן** (מגיד) חלק א, דף ו ואילך, סימנים ג', ד'.

¹⁷ ראו למשל, **תלמוד בבלי** יומא סו ע"ב; יבמות סב ע"ב.

¹⁸ להרחבה ומקורות רבים בעניין זה, ראו **בית אהרן** (מגיד) חלק ב, ערך 'אהבת האדם' סעיפים ב-יב, וחלק יא, ערך 'בני בנים', סימן ח.

¹⁹ **תלמוד בבלי** יבמות נד ע"א.

לעומת גישה זו, הסוברים שהכלל חל אף כלפי סבים מצד האם סבורים שהקשר בין הנכדים לסבים הוא ישיר, ומשמעות הכלל "בני בנים הרי הם כבנים" היא, שהסבים נחשבים כהורי הנכדים, ובשל כך, אין להבחין בין בני בנים לבני בנות.

היקף התחולה – עקרונית, יישום דקדקני של העיקרון "בני בנים הרי הם כבנים" יכול להוביל למסקנה, שבדיוק אותן חובות המוטלות על אדם כלפי ילדיו, מוטלות עליו גם כלפי נכדיו, ניניו ובני ניניו, שהרי אם "בני בנים הרי הם כבנים", הרי שבני בניהם של הנכדים נחשבים כבנים של הנכדים, ומאחר שהנכדים נחשבים כבני הסבים מכוח הכלל הקובע ש"בני בנים הרי הם כבנים", ניתן להסיק שגם נכדי הנכדים הם בניו של אבי הסבא רבה שלהם. אולם, למעשה, למעט דעת יחיד של רבי משה מטראני,²⁰ נראה כי דעת הפוסקים היא, שלעניין החלת הכלל "בני בנים הרי הם כבנים", רק בנים ביולוגיים נחשבים כ'בנים', ולא 'בנים' משפטיים.

2. חובות הסבים כלפי הנכדים

2.1. חינוך

בנוגע ללימוד התורה נאמר "והודעתם לבניך ולבני בניך" (דברים ד, ט), ומכאן למדו חכמים ש"כשם שחייב אדם ללמד את בנו, כך הוא חייב ללמד את בן בנו",²¹ ולדעת רבי יוסף קארו, מחבר ה"שולחן ערוך", **מכוחה של חובה זו ניתן גם לחייב את הסב לשכור מלמד לנכדו.**²²

רבי יוסף קארו מסופק בשאלה, האם כשם שחייב אדם להעדיף את בן בנו על בן חברו לעניין החובה ללמד את התורה לילדים, כך גם חייב אדם להקדים את בן בתו לבן חברו, או שמא "אין קודם לבן חברו אלא היכא (=במקום) דנתחייב באביו, אבל גבי בת דליכא למימר הכי (=שאין לומר כך) - לא".²³

משמעותו של הספק היא, האם מכוחו של הכלל "בני בנים הרי הם כבנים", אנו אומרים שהנכד "נכנס" בנעלי ה"בן", ולכן, אם ה"בן" הוא בת, כשם שאין הסב מחוייב ללמד את הבת תורה, כך אין הוא חייב גם ללמד את הנכד תורה, או שמא, הקשר שבין הנכד לסב הוא ישיר, ואינו עובר דרך ה"תיווך" של הבן, ולפיכך, כשם שחייב הסב ללמד את בן בנו תורה, כך גם, חייב ללמד את בן בתו.

רבי שבתאי כהן מביא את הספק האמור, ומסיים: "ולי נראה דקודם [בן בתו] לבן חברו".²⁴

בהקשר זה היו שהדגישו במיוחד את חובת הסבים לספר לנכדים את סיפור יציאת מצרים כחובה מיוחדת החלה על הסבים.²⁵

יש שהסיקו מחובת הסבים ללמד את הנכדים תורה, שעל הסבים מוטלת גם החובה למול את הנכדים²⁶ ולקיים בהם מצוות פדיון הבן,²⁷ אם לא דאג לכך האב.

²⁰ שו"ת מבי"ט חלק א, סימן כ. וראו מקורות נוספים לעניין זה בספר **בית אהרן** (מגיד) חלק יא, ערך 'בני בנים' סימן ג (עמ' תכג).

²¹ **משנה תורה** הלכות תלמוד תורה, פרק א, הלכה ב (ע"פ תלמוד בבלי קידושין לא ע"א).

²² **כסף משנה** שם וכך מסיק להלכה גם רבי שלמה לוריא בספרו **ים של שלמה** קידושין פרק א, אות נח. וראו **לחם משנה** על הרמב"ם שם, הלכה ג, החולק על הכסף משנה, וסובר שהסב אינו חייב לשכור מלמד לנכדו.

²³ **כסף משנה** הלכות תלמוד תורה פרק א הלכה ב

²⁴ ש"ך יורה דעה סימן רמה, ס"ק א.

²⁵ ראו מקורות לעניין זה במאמרו של הרב יצחק אמיתי, "עטרת זקנים בני בנים" **המעין** מז(3) תשס"ז, 250, בעמ' 255. (להלן: אמיתי, עטרת זקנים)

לדעת הרב אהרון מגיד, מחובת הסב ללמד את בניו תורה ניתן להסיק גם שמוטלת עליו החובה לחנכם לקיום מצוות ומעשים טובים.²⁸

ואולם, הסב אינו חייב למלא את מקום האב בהקניית כישורי חיים לנכדים.²⁹

בניגוד לתפיסה האמורה, החוק הישראלי קובע ש"ההורים הם האפוטרופוסים הטבעיים של ילדיהם הקטינים",³⁰ ואפוטרופסות זו "כוללת את החובה והזכות לדאוג לצרכי הקטין, לרבות חינוכו, לימודיו, הכשרתו לעבודה ולמשלח-יד ועבודתו, וכן שמירת נכסיו, ניהולם ופיתוחם".³¹ החוק אינו מקנה כל מעמד לסבים כלפי הנכד, ובשל כך, ממילא, אין הוא מטיל עליהם כל חובה כלפי הנכדים.

2.2. משמורת

לחובת הסב ללמד את נכדיו תורה יש השלכה ישירה על זכותו לשמור על קשר עם נכדיו, כעולה מתשובת רבי משה מטראני, המבי"ט, בעניין אדם (ראובן) שנפטר ואלמנתו מבקשת "ללכת לארץ אחרת ולהוליד ב' בניה עמה",³² אך הסב "מעכב בידה שלא תצא מן המדינה כי הילדים רכים וח"ו חושש פן יקראם אסון בדרך אשר הולכים בה. ועוד טוען שהיום או למחר תינשא היא שם ויהיו היתומים נתונים לעם אחר ועיניו לא רואות אם ירצה לסייעם, ועוד טוען שהוא חייב מן התורה לחנכם וללמדם ספר תורה..."³³ ואם יתרחקו הנכדים ממנו, לא יוכל למלא חובותיו כלפיהם. המבי"ט דן בהרחבה בסמכות בית הדין לקבוע את המשמורת על הילד בהתאם לעיקרון טובת הילד, ובהכרעת הדין הוא מגלה את זהות השואל, הלא הוא המבי"ט עצמו: "וראובן הנזכר בשאלה הוא נתן בני נ"ע (=נשמתו עדן) והב' בנים הם בניו... הבנים בני והצער צערי ואני חייב בטיפול גידולם לתורה ולמצות והאל יתן בלבם אהבתו ויראתו ויטיב אחריתנו מראשיתנו אמן".³⁴

מן התשובה עולה, שחובת הסב לחנך את נכדיו משליכה על זכותו לקיים מגע עם, ושוללת מההורים את הזכות למנוע קיומו של מגע זה.

עם זאת, מן הראוי להדגיש שההכרה של המשפט העברי בזכותם של הסבים לקיים קשר משמעותי עם הנכדים אינה מבוססת על 'זכות הסבים' אלא על תפיסה שלפיה הסבים 'נכנסים בנעליהם' של ההורים שנפטרו

גם לעניין זה מעניין להשוות גישה זו לגישת המחוקק הישראלי. בתיקון מס' 4 לחוק הכשרות נקבע: "מת אחד ההורים של קטין, רשאי בית-המשפט לתת הוראות בעניין המגע בין הורי המת לבין הקטין".³⁵ בדברי ההסבר לתיקון נאמר ש"מעמד הסב והסבתא שלא נתמנו כאפוטרופוסים אינו מוסדר בחוק, ולכן אין בית-המשפט מוסמך להתערב במקרים שנפטר הבן או הבת המקשרים, ובן-הזוג של הנפטר אינו

²⁶ שו"ת רבי עקיבא איגר סימן מב. וראו אמיתי, עטרת זקנים עמ' 252-253.

²⁷ ראו: ש"ך יורה דעה, סימן קה, ס"ק יא, ומקורות נוספים, אמיתי, עטרת זקנים עמ' 253

²⁸ בית אהרון (מגיד) חלק ב, ערך 'אהבת האדם' סימן י, אות יח (עמ' שכז).

²⁹ ראו בית אהרון (מגיד) חלק ב, ערך 'אהבת האדם' סימן י, אות מב (עמ' שלז).

³⁰ חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב-1962, סעיף 14 (להלן: חוק הכשרות).

³¹ חוק הכשרות, סעיף 15.

³² שו"ת מבי"ט חלק א, סימן קסה.

³³ שם.

³⁴ שם.

³⁵ סעיף 28א לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב-1962, תיקון מס' 4 (תשל"ו).

מעוניין בהמשך המגע בין הסב והסבתא לבין הנכדים. בעיה זו החריפה לאחרונה בקשר לחללי המלחמה אשר הותירו הורים וילדים, ובת-הזוג של החלל אינה מתירה להוריו להיפגש עם ילדיה. מוצע בזה שסמכות בית-המשפט להורות בעניין המגע בין הורי הנפטר ובין נכדיהם תהיה מעוגנת בהוראה מפורשת³⁶.

משמעותה המעשית של הביטוי "מגע" לא ברורה. האם די בקשר טלפוני בלבד, או שמא בית המשפט מוסמך גם להכיר בזכויות הסבים לבקר את נכדיהם, בדומה לזכות המוכרת של ההורה הגרוש לבקר ילד שאינו נתון תחת משמורתו?

בפסק הדין **בעניין פלוני ואלמונית**³⁷ קבע השופט אֶלון שיש לפרש את הביטוי הנזכר בצמצום, כי "אינם דומים יחסי הורים וילדים ליחסי הורים ונכדים, וכאמור גדולה הרגישות – ומתוך כך חובת הזהירות – במקרה מות בן-הזוג ונישואי בן-הזוג האחר מחדש, שלא לבוא לכלל התערבות יתרה בסדרי החיים החדשים". בהתאם לכך הוא סבור, שלא רצוי שיוורה בית המשפט, על אף סמכותו, בניגוד להסכמת ההורים, על ביקור של מספר ימים הכרוך בהוצאת הקטין מבית הורי-הוריו, כמקובל בנוגע לביקור ילדים אצל הוריהם³⁸.

שאלה נוספת, העולה מן ההוראה האמורה היא, האם זכות הסבים לבקר את נכדיהם הקטינים קיימת גם כשנפטרו שני ההורים, כשאחד ההורים נעדר או כשהם התגרשו? בעניין זה לא קיימת אחידות דעים. בחלק מפסקי הדין שעסקו בסוגיה, קבעו בתי המשפט שמן הנוסח "מת אחד ההורים של קטין" יש להסיק שבית המשפט אינו רשאי להכיר בזכות הסבים לבקר את נכדיהם בנסיבות אלה³⁹. ואולם, חלק מבתי המשפט נקטו בגישה מרחיבה, הנסמכת על ההוראה שבסעיף 68(א) לחוק הכשרות, הקובעת ש"בית המשפט רשאי, בכל עת, לבקשת... צד מעוניין... לנקוט אמצעים זמניים או קבועים הנראים לו לשמירת ענייניו של קטין", והכירו בסמכות בית המשפט להכיר בזכות הסבים לקיים מגע עם נכדיהם, אף בנסיבות החורגות מאלו שנקבעו בסעיף 28א לחוק הכשרות⁴⁰.

עם זאת, מן הראוי להדגיש שאף בעשותם כך, למעשה, בתי המשפט לא הכירו בזכות הסבים לקשר עם נכדיהם, אלא בזכות הילדים מכוח עיקרון טובת הילד לקיים קשר שכזה⁴¹.

סוגיה זו העסיקה בעבר את הוועדה לזכויות הילד בכנסת⁴², ואף הועלו הצעות חוק אחדות לשינויו של המצב המשפטי הקיים⁴³, אך טרם נקבע הסדר מחייב בעניין זה⁴⁴.

³⁶ הצעת חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (תיקון מס' 4), התשל"ה-1975, ה"ח 1202, בעמ' 434.

³⁷ ע"א 121/79 פלוני ואלמונית נ' פלונית פ"ד לד (2) 253, בעמ' 259.

³⁸ שם.

³⁹ ראו תמ"ש (י-ם) 14051/00 ג.ש. ואח' נ' ח.ש. ואח', תק-מש 2002(1) 253. פסק הדין ניתן על ידי השופט פיליפ מרכוס. למסקנה דומה הגיע גם השופט גלובינסקי, ראה תמ"ש (חי) 9981/97 ר.א. נ' א.א., תק-מש 99(3) 275.

⁴⁰ ראו: ברי"ע (חי) 759/00 פלונית ואח' נ' פלוני ואח' תק-מח 2000(4) 112; ע"מ (י-ם) 464/03 פלמוני, פלוני ופלונית נ' אלמוני ואלמונית (לא פורסם).

⁴¹ "הזכות היא להפעיל את המערכת כדי לשרת את טובתם של הקטינים ולא את טובתם של הגדולים, שכן להם עצמם אין זכות אלא לתבוע בעד הקטינים" (המ' (מחוזי ת"א) 1037/79 פלונית נ' פלונית פ"מ תשי"ם(2) 522 (1980)).

⁴² ראה: פרוטוקול מס' 75 של ישיבת הוועדה לזכויות הילד (הכנסת השש-עשרה) מיום 20.7.04; פרוטוקול מס' 16 של ישיבת הוועדה לזכויות הילד (הכנסת השש-עשרה) מיום 23.7.03; חוברת מסכמת של "הוועדה לקידום מעמד הילד" (הכנסת החמש-עשרה, אוקטובר 2001 - יולי 2002).

2.3. מזונות

בשאלה האם חייבים הסבים לפרנס את נכדיהם כאשר אין בכוחם של ההורים למלא חובתם כלפיהם נחלקו אמוראים בתלמוד הירושלמי,⁴⁵ אך למעשה, דעת רוב הפוסקים היא שהסבים אינם חייבים למלא את מקום ילדיהם לעניין החובה לפרנס את הילד.⁴⁶

אמנם, ניתן לחייב סב במזונות נכדו מכוח חובתו לתת צדקה בכלל,⁴⁷ ולקרוביו בפרט, וכן נוהגים בתי הדין⁴⁸ ובתי המשפט במדינת ישראל.⁴⁹

3. חובות הנכדים כלפי הסבים

3.1. כיבוד הורים

למותר לציין שהנכדים מצווים, ככל אדם, לכבד את הבריות, ובפרט אנשים מבוגרים. לפיכך יש להדגיש, שהדיון בשאלת חובתם של הנכדים לכבד את הסבים, מתמקד בחובה המשפטית של כיבוד הורים, במובנה המעשי, הכוללת את החובה לסעוד את ההורים בעת זקנתם, ולסייע להם בפרנסתם.⁵⁰

רש"י בפירושו לתורה⁵¹ מביא את דברי המדרש הקובע ש"חייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקנו".⁵² מדברי המדרש משתמע שחייב אדם בכבוד הורי הוריו, אך חיוב זה קל מן החיוב לכבד את ההורים.⁵³

ואולם, ממקורות אחרים ניתן להסיק שמצוות כיבוד ההורים אינה חלה ביחסים שבין הנכדים לסבים. כך למשל, בדיון שבין רב אחא בר יעקב לבן בתו מסופר שהטיח האחרון בסב: "בר ברתך אנא (=בן בתך אנני)",⁵⁴ ופירש רש"י שכוונתו הייתה לומר בזה ש"אין עלי לכבדך כבן".⁵⁵

⁴³ ראו וייסבלאי, **זכות הילד לקשר** עמ' 5-6. וראו גם, ישראל דורון וגליה לינציץ, "זכות העמידה של סבים וסבתות לקשר עם נכדיהם", **משפחה במשפט** ב (התשס"ט) 147, בעמ' 150. המאמר מוקדש לנושא של זכות הסבים לטעון בדיון משפטי בשם או עבור הנכדים. המחברים מצדדים בזכות זו, שאינה מוכרת די הצורך במשפט הישראלי.

⁴⁴ על רקע זה מציע עו"ד אלעד סטופל תיקון לנוסח סעיף 28א לחוק, כדלהלן: "בית-המשפט רשאי, לבקשת הורי-הורים, לתת הוראות בדבר הקשר של הורי-ההורים עם נכדיהם ונכדותיהם, והכול בכפוף לעקרונות טובת הילד" (אלעד סטופל, "על סבאות ונכדים" **פרשת השבוע** (הוצאת משרד המשפטים ומכללת שערי משפט) **גיליון מס' 305**, עמ' 4). נראה כי תיקון זה מתיישב היטב עם גישתו הנזכרת של המבי"ט.

⁴⁵ **תלמוד ירושלמי** כתובות, פרק ד, הלכה ח (כח ע"ד).

⁴⁶ ראו **אנציקלופדיה תלמודית** כרך ג, ערך 'בן', הערה 38; **בית אהרן** (מגיד) חלק ב, ערך 'אהבת האדם' סימן י, סעיפים מד-מו.

⁴⁷ ראו בית אהרון שם, סעיף מה, בסופו.

⁴⁸ ראו תיק 252/תשי"ד פד"ר חלק א 65, בעמ' 76.

⁴⁹ ראו סעיף 4 לחוק לתיקון דיני המשפחה (מזונות), התשי"ט-1959; ע"א 35-36/83 **לאה חסין ואח' נ' רחל פלדמן ואח' פ"ד** לז(4) 721.

⁵⁰ ראו **שולחן ערוך** יורה דעה סימן רמ, ולהלן, אחר הציון להערה 66.

⁵¹ **בראשית** מה, מו.

⁵² **ילקוט שמעוני** תורה פרשת ויגש, רמז קנב.

⁵³ מקורו של החיוב לא ברור. יש שהסיקו אותו בקל וחומר מן החובה לכבד את ההורים, בדרך הבאה: אם את ההורים יש לכבד, את הסבים, שההורים עצמם מחויבים בכבודם, וודאי שיש לכבד. ראו **שו"ת מנחת אלעזר** חלק ג, סימן לג. וראו **שדי חמד** מערכת כללים, מערכת כ"ף, אות קא. אחרים הסיקו חיוב זה מכוחה של מצוות כיבוד ההורים, שכן כבוד ההורים הוא שיכבדו את הוריהם. וראו להלן, ליד הציון להערה 61.

לדעת הגר"א⁵⁶ אין להוכיח ממקור זה שהנכדים אינם מחויבים בכבוד הסבים, משום שמן המדרש עולה שהכלל "בני בנים הרי הם כבנים" אינו חל על בני הבנות.⁵⁷

רבי יוסף קולון, המהרי"ק, פסק שחובת כיבוד ההורים אינה חלה על הנכדים כלפי הסבים, "שהרי לא מצינו בשום מקום שיתחייב אלא בכבוד האב והאם ואשת האב בחייו ובעל אמו בחייה ואחיו הגדול, ומוכח להו מקראי כדאמרינן בכתובות".⁵⁸ כלומר, מאחר שמצאנו בתלמוד ובדברי הפוסקים דיון בחובה לכבד את אשת האב (אם חורגת), את בעל האם (אב חורג) ואת האח הגדול, ולא מצאנו דיון מפורש בחובה לכבד את הסבים, יש לראות בכך 'הסדר שלילי' הקובע שהחובה לא חלה ביחסים שבין הנכדים לסבים.

רבי משה איסרלש, הרמ"א, בהגהותיו לשו"ע מביא את דעת המהרי"ק, אך דוחה אותה מכוח דברי המדרש הנוכח לעיל, שמהם עולה שהנכדים חייבים בכבוד הסבים, "אלא דחייב בכבוד אביו יותר מכבוד אבי אביו".⁵⁹

הישולחן ערוך לא גילה דעתו בשאלת תחולת חובת כיבוד ההורים ביחסים שבין הנכדים לסבים, אך הרמב"ם פסק ש"המקלל את אבי אביו ואבי אמו הרי זה כמקלל אחד משאר הקהל", ומדבריו היה מי שהסיק שהרמב"ם סובר כדעת המהרי"ק, שחובת כיבוד ההורים אינה חלה ביחסים שבין נכדים לסבים.⁶⁰

היו שביקשו ליישב בין המקורות באמצעות ההבחנה שבין חובת כיבוד הסבים בחיי ההורים לחובת כיבודם לאחר מות ההורים. לדבריהם, כאשר האב חי, חייב אדם בכבוד סבו, אך כאשר האב לא חי, אין הנכד חייב בכבוד סבו. הבחנה זו מבוססת על התפיסה שחובת כיבוד הסבים נובעת מחובת כיבוד ההורים. כלומר, מאחר וחייב אדם לכבד את הוריו, הוא חייב גם לכבד את הוריהם של הוריו, כיון שבכך הוא מכבד את הוריו.⁶¹

לתפיסה זו יש השלכות הלכתיות רבות. כך למשל, אם חובת כיבוד הסבים נובעת מחובת כיבוד ההורים, אין היא חלה לאחר מות הורה,⁶² ויש בכוחם של ההורים למחול על כבוד הסבים או אף לצוות על ילדיהם שלא לכבד את הסבים, ובנסיבות אלה לא תחול חובת הכיבוד על הילדים.⁶³

⁵⁴ תלמוד בבלי סוטה מט ע"א.

⁵⁵ רש"י סוטה שם, ד"ה בר ברתך אנא.

⁵⁶ ביאור הגר"א יורה דעה, סימן רמ, ס"ק לד.

⁵⁷ למקור נוסף שממנו ניתן לכאורה להוכיח שמצוות כיבוד ההורים אינה חלה ביחסים שבין הנכדים לסבים, ראו: תלמוד בבלי מכות יב ע"א; פירוש רש"י שם, ד"ה ה"ג אלא.

⁵⁸ שו"ת מהרי"ק שורש מד.

⁵⁹ וראו ילקוט יוסף כיבוד אב ואם פרק יד, עמ' שמביא מדברי ספר חרדים, פרק יב, שחובת כיבוד הסבים חלה אף כלפי הסבתא.

⁶⁰ שו"ת תשובה מאהבה חלק א, סימן קעח.

⁶¹ ראו: שדי חמד מערכת כ', כלל קכא. מנגד, ראו שו"ת הרמ"א סימן קיח; ספר חרדים, פרק יב; שו"ת מנחת אלעזר חלק ג, סימן לג, שמדבריהם משמע שחובת הנכד לכבד את סבו וסבתו היא חובה עצמאית, שאינה תלויה בחובתו לכבד את הוריו.

⁶² היו שביקשו לייחס קביעה הלכתית שכזו לרבי עקיבא איגר, בשו"ת רבי עקיבא איגר, מהדורא קמא, סימן סח. ראו הגהות יד אברהם לשולחן ערוך יורה דעה, סימן רמ, סעיף כד, וכן ילקוט יוסף הני"ל בהערה 59. ואולם, לשון התשובה היא: "... כתב בספר לוי חן (פ' ויגש)... דבחי אביו מחויב בכיבוד אבי אביו יותר מכיבוד אביו דאתה ואביך חייבים וכו', אבל לאחר מיתת אביו לא". אפשר אם כן שכוונתו לומר, שלאחר מות האב, עדיף כבוד האב על כבוד הסב, כאשר שניהם מבקשים מן הנכד בקשות סותרות, אך כאשר בקשת הסב אינה מתנגשת עם בקשת האב, יש לכבדה, אף שהאב נפטר כבר.

כמו כן, מאחר שחובת כיבוד הסבים נובעת מן החובה לכבד את ההורים, כאשר מתנגשת חובת כיבוד הסבים עם חובת כיבוד ההורים, החובה האחרונה גוברת. אך היו שהכריעו, שקביעה זו תקפה רק כאשר הנכד, האב והסב לא מצויים במקום אחד (ב"מעמד שלושתן"), אך כאשר הם מצויים במקום אחד, מאחר שאף על האב מוטלת החובה לכבד את אביו, על הנכד להישמע להוראות הסב, אף כשהן מנוגדות להוראות אביו.⁶⁴

חוק הכשרות קובע ש"הקטין חייב, תוך כיבוד אב ואם, לציית להוריו".⁶⁵ חובה דומה לא קיימת כלפי הסבים.

3.2. מזונות

לפי דברי חכמים במדרש, השאלה האם יש להטיל על הנכדים לפרנס את הסבים היא קדומה. וזו לשון המדרש:

אדם בא לעולם, בא שת בנו אחריו, בא אנוש בנו אחריו, אמרו לו לאנוש, עבוד (=פרנס) את אביך, היה זנו ומפרנסו ומכלכלו, עבוד את אבי אביך, אמר, **איני חייב בו**, הניח את אדם, בא אנוש לעולם בא קינן בנו אחריו, אמרו לקינן עבוד את אבי אביך, אמר, איני חייב בו, וכן כולן עד נח, בא נח, **אמרו לנח**, עבוד את אביך, היה זנו ומפרנסו ומכלכלו, עבוד את אבי אביך, **קיבל עליו**... לפיכך בא הכתוב והגיד עליו לדורות, **כי אותך ראיתי צדיק לפני בדור הזה**.⁶⁶

החובה לפרנס את האב כאשר אין ביכולתו של האב לפרנס את עצמו הינה נגזרת של מצוות כיבוד ההורים.⁶⁷

לפיכך, לפי הדעה הקובעת שהנכדים חייבים בכבוד הסבים, כאשר אין ביכולת הסבים לכלכל את עצמם והנכדים מסוגלים לפרנסם, יש לכפות עליהם לעשות זאת.⁶⁸

⁶³ ראו ספר **רץ כצבי** חלק ב, סימן א; ילקוט יוסף הנ"ל בהערה 59.

⁶⁴ ראו **שו"ת תשובה מאהבה** הנ"ל בהערה 60, ו**שו"ת שם אריה** סימן א. השלכה אפשרית נוספת היא לעניין החיוב לכבד את אבי האם. לדעת שדי חמד (לעיל הערה 61), היות והאם אינה מסוגלת למלא את כל חובותיה כלפי הוריה משום שהיא מחויבת לביתה החדש, ואין היא מסוגלת לקיים חובותיה כלפי הוריה וכלפי בני ביתה כאחת, יש לראותה כמי שמופקעת מחובת כיבוד ההורים. אם חובת הנכד לכבד את הסב נובעת מחובתו לכבד את ההורה, ברור שחובת הנכד לכבד את הסב לא תעלה בהיקפה על חובת ההורה לכבד את הוריו. לכן, לפי תפיסה זו, הנכדים אינם חייבים בכבוד אבי אמם. אולם הבן איש חי כותב כדבר פשוט שהנכדים חייבים בכך (וראו גם לעיל הערה 59). אפשר שלשיטתו, חובת הכיבוד של הסבים אינה נובעת מחובת ההורים לכבד את הוריהם, אך אפשר גם שהוא סובר שהאם אינה **מופקעת** ממצוות כיבוד ההורים, אלא שהיא **מנועה** מלקיים את המצווה.

⁶⁵ חוק הכשרות, סעיף 16.

⁶⁶ **אליהו רבה** (איש שלום) פרשה טז.

⁶⁷ ראו **שולחן ערוך** יורה דעה, סימן רמ, סעיף ה.

⁶⁸ ראו: **ש"ך** יורה דעה, סימן רמ, ס"ק כג (ע"פ דברי בית חדש על הטור, יורה דעה, סימן רמ); **חיי אדם** כלל סז, סעיף כה;

